

Voorwoord

Duister is de doolhof van het geheugen, zo gemakkelijk raak je er het spoor bijster, in de nalatigheden en leugens, in de dode hoeken en in de talloze dwaalsporen. Moeilijk te bedwingen zijn ze, de manipulators van de herinnering, de vervalsers van de geschiedenis, de bedenkers van valse identiteiten, de opruiers tot haat, de kwekers van nazistische fantasieën.

Ik moet mijn weg vinden in de wirwar van het verleden, de draden opnemen die mijn familiegeschiedenis biedt: de herinneringen van een gewone Duitse en een gewone Franse familie, hier een meeloper met de nazi's, daar een gendarme in dienst van Vichy.

Die draden volg ik door alle scheuren en gaten, van mijn grootouders over de generatie van mijn ouders tot mijzelf, een kind van Europa, iemand die de geur van oorlog niet kent. En ik verweef die draad met de sporen van de grote geschiedenis, de zelfmoord van de Europese beschaving en wat erop volgde: die grandioze verheffing van de mens boven zijn demonen, van de vrede boven de oorlog, van de democratie boven de dictatuur.

Ik wil het geheugen van een familie onderwerpen aan het wijze oordeel van de historici, die leugen- en mythejagers. Ik wil de wetenschap een beetje bezielen, er het vlees en bloed van een familieverhaal en daarmee de onbestemdheid van de condition humaine aan schenken.

Ik wil begrijpen wat was om te weten wat is, Europa zijn wortels teruggeven die de geheugenlozen zich proberen toe te eigenen.

Géraldine Schwarz, november 2018

1 | Nazi of niet-nazi zijn

Ik was niet speciaal voorbestemd om me met de nazi's te gaan bezighouden. De ouders van mijn vader hadden niet aan de kant van de slachtoffers gestaan en evenmin aan die van de beulen. Ze waren niet opgevallen door heldendaden maar hadden zich ook niet bezondigd aan fanatisme. Het waren gewoon *Mitläufer*, 'meelopers'. Ik zeg 'gewoon', omdat hun houding die van de meerderheid van de Duitsers was geweest, een opeenstapeling van kleine verblindingen en lafheden die alles bij elkaar de voorwaarden hadden gecreëerd voor een van de zwaarste van staatswege georganiseerde misdaden die de mensheid heeft gekend. Net als de meeste Duitsers konden mijn grootouders na de nederlaag en gedurende vele jaren niet voldoende afstand nemen om in te zien dat zonder de medewerking van de *Mitläufer*, hoe gering die op individuele schaal ook was, Hitler niet in staat zou zijn geweest om misdaden van zo'n omvang te plegen.

De Führer zelf voelde dat aan en peilde regelmatig de stemming onder zijn volk om te zien hoe ver hij kon gaan, wat nog net acceptabel was en wat niet meer, terwijl hij zijn volk overspoelde met een niet-aflatende stroom van antisemitische en nazipropaganda.

De eerste massadeportatie van joden in Duitsland, die tot doel had de tolerantiedrempel van de bevolking te testen, vond in het zuidwesten van het land plaats, net in de streek waar mijn grootouders woonden: in oktober 1940 werden meer dan 6500 joden uit Baden, de Palts en Saarland naar het Franse kamp Gurs in de noordelijke Pyreneeën gedeporteerd. Om

de burgers aan zo'n tafereel te laten wennen hadden de orde-diensten een minimum aan schone schijn bewaard, door geen geweld te gebruiken en passagierswagons in te zetten – en geen goederentreinen zoals later gebruikelijk werd. Maar de nazi-leiders wilden zeker zijn van hun zaak en weten hoeveel weerstand ze van de bevolking konden verwachten. Ze deinsden er niet voor terug om op klaarlichte dag te werk te gaan en dreven groepen van honderden joden door het stadscentrum naar het station, met hun zware koffers, hun huilende kinderen en hun uitgeputte oudjes, dat alles onder de apathische ogen van de burgers, die het niet opbrachten een blijk van menselijkheid te geven. De volgende dag lieten de trotse gowleiders Berlijn weten dat hun streek de eerste jodenvrije streek van Duitsland was. De Führer moet opgetogen zijn geweest dat zijn volk hem zo goed begreep: het was rijp om mee te lopen.

Eén gebeurtenis, een van de weinige helaas, had bewezen dat de bevolking niet zo machteloos was als ze na de oorlog wilde doen geloven. In 1941 had het protest van Duitse burgers en katholieke en lutherse bisschoppen ervoor gezorgd dat het vernietigingsprogramma voor lichamelijk of geestelijk gehandicapten (of mensen die daartoe werden gerekend), dat Adolf Hitler had bevolen om het arische ras van die 'waardeloze levens' te zuiveren, tijdelijk moest worden stopgezet. Hoewel deze geheime operatie genaamd Aktion T4 in volle gang was en al 70 000 mensen in gespecialiseerde centra in Duitsland en Oostenrijk waren vergast, zwichtte Hitler voor de verontwaardiging onder de bevolking en legde hij zijn project stil. De Führer had begrepen dat hij met een al te openlijke wreedaardigheid het risico liep de bevolking tegen zich in het harnas te jagen. Dat was trouwens ook de reden waarom het Derde Rijk ontstellend veel energie stak in de extreem complexe en dure deportatie van de Europese en Sovjet-Russische joden uit Europa naar afgelegen kampen in Polen om ze daar, ver van hun landgenoten, te vernietigen.

Alleen stelde na de oorlog niemand, of bijna niemand, zich de vraag wat er gebeurd zou zijn als de meerderheid niet was meegelopen, maar integendeel in opstand was gekomen tegen een beleid dat al in een vroeg stadium zijn intentie kenbaar had gemaakt de menselijke waardigheid als een kakkerlak te vertrappen. Zovelen waren net als Opa meegelopen dat het een verzachtende omstandigheid werd – ook in de ogen van de geallieerden, die het plan hadden opgevat Duitsland te denazificeren.

Na hun overwinning hadden de Amerikanen, Fransen, Britten en Sovjets het land, en ook Berlijn, ingedeeld in vier bezettingszones waarbinnen ieder zich, in samenwerking met Duitse rechtbanken, ertoe verbond de samenleving van nazi's te zuiveren. Ze hadden vier graden van betrokkenheid bij nazimisdaden vastgelegd, waarvan de eerste drie tot de opening van een gerechtelijke procedure konden leiden: de 'hoofdschuldigen', de 'schuldigen', de 'minder schuldigen' (*Hauptschuldige, Belastete, Minderbelastete*) en de 'Mitläufer'. Volgens de officiële definitie was een Mitläufer 'iemand die niet meer dan nominaal aan het nationaalsocialisme heeft deelgenomen', meer in het bijzonder 'wie als lid van de NSDAP [...] slechts contributies heeft betaald [en] aan vergaderingen, die verplicht waren, heeft deelgenomen [...]'. In werkelijkheid waren er in het Derde Rijk, dat binnen zijn grenzen van 1937 69 miljoen inwoners telde, veel meer Mitläufer dan de 8 miljoen leden van de NSDAP. Miljoenen mensen waren lid geworden van zusterorganisaties en vele anderen hadden het nationaalsocialisme toegejuicht zonder lid te worden van een naziorganisatie. Mijn grootmoeder bijvoorbeeld had geen partijkaart, maar had veel meer op met Adolf Hitler dan mijn grootvader, die er wel een had. Alleen hadden de geallieerden geen tijd om zich met zulke subtiliteiten bezig te houden. Ze hadden hun handen al meer dan vol aan de schuldigen, de minder schuldigen en de hoofd-

schuldigen, met de talloze hogere ambtenaren die misdadige bevelen hadden gegeven in het bureaucratische labyrint genaamd Derde Rijk, en met al degenen die die bevelen met soms infame ijver hadden uitgevoerd.

Gewone partijleden zoals mijn grootvader kwamen er genoeg zonder kleerscheuren van af. Zijn enige straf was dat hij voor een paar jaar de controle over zijn olieproductenbedrijfje Mineralölgesellschaft Schwarz & Co. aan een door de geallieerde autoriteiten aangewezen beheerder moest afstaan. Waarschijnlijk zou hij ook moeilijk aan een baan in de ambtenarij zijn gekomen, mocht hij dat hebben gewild.

Zijn dochter, mijn tante Ingrid, meent zich te herinneren dat hij tot 'steenkappen' veroordeeld was geweest, maar vreemd genoeg heeft mijn vader daar geen enkele herinnering aan en staat het voor hem buiten kijf dat mijn grootvader in het geval van zo'n veroordeling 'leep als hij was' wel iets geregeld zou hebben om aan zulk zwaar werk te ontsnappen. Hij herinnert zich veeleer dat zijn vader nooit betere zaken heeft gedaan dan in die periode van beroepsverbod, omdat hij zich als handelaar beter wist te redden op de zwarte markt dan op de legale markt. In zijn herinnering stonden bij de familie Schwarz altijd wijn, vlees, eieren en appels op tafel, producten waarvan velen zich zelfs de smaak niet meer voor de geest konden roepen in het tot ruïnes gereduceerde naoorlogse Duitsland. Dat verschil in herinneringen tussen de twee kinderen van Karl Schwarz heeft misschien te maken met het feit dat de dochter net zo dicht bij haar vader stond als de zoon van hem verwijderd was.

Natuurlijk kon men de 8 miljoen leden van de NSDAP niet in de gevangenis gooien, al was het maar omdat er gewoon niet genoeg plaats was. Vanaf de lente van 1945 waren de geallieerden namelijk massaal oud-functionarissen van de partij en ss-leden gaan arresteren, waardoor ongeveer 300 000 van hen in de cel waren beland.

Van de geallieerden waren de Amerikanen veruit het meest doortastend wat het denazificeren van hun zone betreft, tenminste aanvankelijk. Mannheim, waar mijn grootouders woonden, een van de grootste steden van Baden-Württemberg, lag in de Amerikaanse zone, die het noorden van Baden-Württemberg, Beieren en Hessen omvatte, waarbij het zuidwesten van Berlijn moest worden opgeteld en in het noorden de deelstaat Bremen, die waardevol was vanwege zijn strategische ligging aan de Noordzee. De Amerikanen hadden een goede reputatie, en het beeld dat mijn tante Ingrid van hen bewaart is dat van 'altijd vriendelijke, gezonde mannen achter het stuur van hun jeep, wat voor een vrolijke noot zorgde' in de naargeestige sfeer van het naoorlogse Duitsland.

Toch was hun commandant, de latere president van de Verenigde Staten Dwight D. Eisenhower, niet erg optimistisch. Hij schatte dat het op z'n minst vijftig jaar intensieve heropvoeding zou kosten om de Duitsers democratische principes bij te brengen. Daarbij rekenden de Amerikanen met name op de media, die onder hun controle stonden, om de Duitsers bewust te maken van de tijdens het Derde Rijk gepleegde misdaden en hen van de voordelen van de democratie te overtuigen. Maar bovenal koesterden ze de gigantische ambitie om het verleden van alle Duitsers boven de achttien na te gaan. Daartoe lieten ze hen vragenlijsten van ongeveer 130 vragen invullen die een beeld moesten geven van hun graad van betrokkenheid bij het regime en van de mate waarin ze ideologisch geïndoctrineerd waren. Met uiterst bureaucratische precisie begonnen ze de miljoenen formulieren op hun werktafels uit te pluizen om zo de schuldigen te bestraffen en de samenleving te zuiveren van de elementen die het ergst door het nazisme waren geïndoctrineerd. Iedere ambtenaar die vóór 1 mei 1937 lid was geworden van de NSDAP – en dat waren er honderdduizenden – werd ontslagen. Tegen het einde van de winter 1945-1946 stond meer dan 40 procent van de ambtenaren in de Amerikaanse zone op straat.

Ik heb geen kopie teruggevonden van de denazificatievragenlijst van mijn grootvader, maar hij moet die hebben ingevuld. Uit een brief van de bezettingsautoriteiten blijkt namelijk dat ze al snel te weten waren gekomen dat hij lid was geweest van de partij. Bij zijn dood in 1970 heeft mijn vader vruchteloos in de papieren van Karl Schwarz naar zijn partijkaart en zijn partijinsignes gezocht. Waarschijnlijk heeft mijn grootvader, net als veel landgenoten, die belastende bewijsstukken in de vlammen van het keukenfornuis gesmeten, net als de nazivlaggen die ze op feestdagen aan het balkon hingen en, wie weet, een portret van de Führer dat hij in zijn kantoor had opgehangen om met rust gelaten te worden of dat mijn grootmoeder in een la had bewaard omdat ze eraan gehecht was. Het was allemaal voor niets geweest, want de lokale NSDAP-leiders hadden zich uit de voeten gemaakt zonder de moeite te nemen de ledenlijst van de partij in Mannheim te vernietigen, die de Amerikanen bij hun aankomst intact aantroffen.

Maar Karl had niet alles doen verdwijnen. Mijn vader vond tussen zijn spullen een heel merkwaardige heraldische tekening: een ridderhelm tegen een achtergrond van zwart-gouden vegetatie, waarin een imaginair dier opduikt, een kruising tussen een geit en een hert met rode hoorns en hoeven, waarvan de hals doorboord is door een pijl in dezelfde kleur. Eronder staan in een complexe kalligrafie de naam Schwarz, het jaar 1612 en deze tekst: 'De oorsprong van deze burgerlijke familie met verschillende bloeiende takken ligt in Zwaben en Franken.' Tijdens het nationaalsocialisme was de genealogie erg in de mode geraakt en had ze zelfs een quasi-officieel statuut in dienst van het regime gekregen, dat voor zijn schimmige rassentheorieën behoefte had aan een krediet dat door geen enkele serieuze wetenschap verleend kon worden. Deze tekening was van louter decoratieve waarde, want om toe te treden tot de NSDAP was een veel moeilijker te verkrijgen document nodig: een uitgebreide en gedetailleerde *Ariernachweis* (ariër-

verklaring), waarvoor een hele reeks bewijsstukken verzameld moest worden die aantoonde dat de kandidaat en zijn echtgenote op z'n minst sinds 1800 arische voorouders hadden. Wat me verbaast is dat Karl Schwarz daarnaast, zonder daartoe gedwongen te zijn geweest, in inkt en aquarelverf dit heraldische motief heeft laten tekenen.

Mijn grootvader was geen overtuigd nationaalsocialist, daarvoor was hij te zeer op zijn vrijheid gesteld. 'Misschien heeft hij het in het kantoortje van zijn bedrijf opgehangen, zodat een klant of een nazifunctionaris die er binnenkwam minder vragen zou stellen en hem met rust zou laten,' zegt mijn vader. In de jaren dertig deden in Duitsland geruchten de ronde over handelaars die ervan verdacht werden hun joodse afstamming te verbergen, wat een zodanige sfeer van paranoia en verklikkerij creëerde dat sommigen in de krant advertenties plaatsten om elk denkbaar verband met het jodendom te ontkennen. Opa liet zijn ariërverklaring verdwijnen maar spaarde vreemd genoeg zijn aquarel, die hij tot aan zijn dood heeft bewaard. 'Ik denk dat die tekening hem beviel omdat ze hem de illusie gaf roemrijke voorvaderen te hebben. En mijn vader had soms last van grootheidswaan.' In sommige opzichten was Karl Schwarz een kind van zijn tijd.

Geconfronteerd met de omvang van de taak die ze zichzelf hadden gesteld, gingen de Amerikanen er spoedig toe over de Duitse justitie bij de denazificatie te betrekken. Na bestudering van de vragenlijst werden degenen die van betrokkenheid werden verdacht doorgestuurd naar een van de enkele honderden Duitse *Spruchkammer* (denazificatierechtbanken) in de Amerikaanse zone. In Mannheim werden 202 070 formulieren doorgeploegd. Van de 8823 beschuldigten werden er 18 bestempeld als Hauptschuldige, 257 als Belastete, 1263 als Minderbelastete, 7163 als Mitläufer en werden er 122 vrijgesproken.

Ik betwijfel of mijn grootvader moest verschijnen. Hoe

dan ook, aangezien de Amerikanen niet voldoende ‘zuivere’ Duitse rechters konden vinden, omdat zoveel juristen met het nationaalsocialisme hadden geheuld, en dus dan maar uit de oude garde rekruteerden, had Karl Schwarz niet veel te vrezen gehad. Zeker ook niet omdat de Amerikanen hun onverzettelijkheid moesten laten varen. Ze hadden namelijk dringend Duits personeel nodig om de vele problemen waarmee de samenleving te maken kreeg op te lossen: ondervoeding, woningnood, tekort aan steenkool, enzovoort. Bovendien begonnen de Amerikanen hun interesse in de oud-nazi's te verliezen en richtten ze hun blik meer op een nieuwe vijand: de Sovjet-Unie en het communistische blok. Hadden de Amerikanen zich aanvankelijk onbuigzaam getoond, nu pasten ze de denazificatiemaatregelen minder streng toe en wilden ze er zo snel mogelijk vanaf om de wederopbouw van West-Duitsland, dat aan de rand van de vijandelijke communistische zone lag, te bespoedigen.

In hun noordwestelijke zone, die Hamburg, Nedersaksen, Noordrijn-Westfalen, Sleeswijk-Holstein en de westelijke sector van Berlijn omvatte, mikten de Britten veel minder dan de Amerikanen op een denazificatie gebaseerd op sancties. Ze streefden vooral een *re-education* (heropvoeding) na met de steun van nieuwe media in hun zone, de Nordwestdeutsche Rundfunk, en de kranten *Die Zeit* en *Die Welt*. Soms werd de democratisering erin geramd, zoals bijvoorbeeld toen de Britse commandant van het stadje Steinfurt de inwoners verplichtte naar een film te kijken over de slachtoffers van de concentratiekampen die bij de bevrijding was gedraaid. Om met de burgers in contact te komen openden ze typisch Britse clubs waar Duitsers welkom waren, al was deze mix meer uitzondering dan regel: meestal leefden ze in hun eigen wereld. Sommige trams, winkels en bioscopen waren aan hen voorbehouden en droegen opschriften als KEEP OUT of NO GERMANS. De banden tussen de plaatselijke bevolking en de bezetter waren heel

wat minder nauw dan in de Amerikaanse zone, en de Britten werden vaak beschouwd als een soort koloniale heersers, met name wanneer ze woningen in beslag namen in steden die door de bombardementen al genoeg te lijden hadden onder de ernstige woningnood.

In werkelijkheid hadden ze niet echt de keus, omdat ze zelf economisch erg verzwakt waren en het hun moeite kostte om de kosten van de bezetting te financieren. Met de Mitläufer hielden ze zich niet bezig en ze beperkten zich tot het ontslaan van nazi's uit hoge staatsfuncties en tot het vervolgen van de grootste kopstukken. Ze waren zo inschikkelijk dat sommige nazi's uit de Amerikaanse zone hun toevlucht zochten in de Britse.

De Britten wilden, deels uit eigenbelang, vooral haast maken met de wederopbouw van de Duitse economie. Zo stelden ze zich coulant op wanneer de aangeklaagde iemand uit de economische elite van het Rijk was, zoals Günther Quandt.

Quandt was geen overtuigd nationaalsocialist maar een opportunist, die pas nadat Hitler in januari 1933 aan de macht kwam de partij financierde en er lid van werd. Bij die financiële band kwam ook nog een familieband, aangezien de tweede echtgenote van de industrieel, Magda Ritschel, van wie hij een paar jaar na de geboorte van hun zoon Harald was gescheiden, in december 1931 met de toekomstige minister van Propaganda Joseph Goebbels was getrouwd, een huwelijk waarbij de Führer als getuige was opgetreden. Hoewel Quandt een conflict had met Goebbels in verband met het ouderlijk gezag over de zoon die hij met Magda had, legde zijn trouw tegenover Hitler hem geen windeieren, want hij vergaarde een immens fortuin door een van de grootste leveranciers te worden van de militaire industrie van de nazi's. Door het gebrek aan arbeidskrachten (de mannen waren naar het front gestuurd) buiten hij ongeveer 50 000 dwangarbeiders uit, krijgsgevangenen en concentratiekampgevangenen, die het Derde Rijk goedkoop aan hem 'uitleende'.